

HUSZONÖT ÉVE HALT MEG KLANICZAY TIBOR

SIMON ZSUZSANNA

Egy szabad szellemi műhely születése

Hatvanéves az Irodalomtudományi Intézet

A Magyar Tudományos Akadémia történetét rekonstruáló dokumentumok a megalapítástól kezdve végigkövetik az utat a magyar nyelv művelésétől az intézethálózat létrehozásáig, amíg az elvont modell konkrét formákat ölt. Kigondolói és létrehozói az Akadémia elődjét, a Magyar Tudós Társaságot a magyar nyelv „csínosulásának és bővülésének” céljához akarták igazítani, de már e közvetlen feladatot is a „tudományok és szépművészségek művelésének” szolgálatába állították.

Ha csak a magyar nyelv művelésének feladatkörén belül maradunk, akkor már a Tudós Társaság alapokmányában is találhatunk konkrét kutatási mozzanatokat és folyamatokat is, amelyek modellül szolgálhatnak más diszciplínák számára is. Ilyenek: „A magyar nyelv hajdani nyomainak, régi emlékeinek felkerestetése”, „a honni szokások és más rokonnelvek összehasonlítása”, az egyetemes és sajátos nyelvi törvények meghatározása stb. Először az Akadémia 1936-os ügyrendje terjeszti ki lényegesen az intézmény kutatási területét, e szempontból szemügyre véve lényegében minden korabeli diszciplínát. Az Akadémiát három tudományos osztályra osztotta: 1) Nyelv- és széptudományi osztály – nyelvtudományi és széptudományi alosztállyal; 2) Filozófiai, társadalmi és történelmi tudományok osztálya, 3) Matematikai és természettudományok osztálya,¹ ezen kívül létrehoztak 21 állandó bizottságot – köztük az irodalomtörténetit. A feladatokat a tudományos bizottságok keretei között helyezi el, azonban megoldási módozataival, szervezésével, irányításával, minősítésével, kiadásával és finanszírozásával nem foglalkozik. Az Irodalomtörténeti Bizottság feladatait például a következőkben jelöli meg: „a) magyar irodalomtörténeti kútfők fölkeresése, gyűjtése, kiadása; (írói levelek, naplók) kiadására, bármely nyelven íratlak b) régebbi írók kritikai kiadása, életrajzzal és jegyzetekkel. c) könyvészeti és irodalomtörténeti munkák íratlása pályázat és megbízás útján, kiadásuk, valamint Kazinczy Ferenc összes munkáinak és teljes levelezésének tudományos igényű kiadása”.²

A második világháború után 1946-ban az Akadémia az 1936-os Alapszabályon kezdetben kisebb változtatásokat tesz ugyan, de egyelőre az új szövegben nem tér el radikálisan a régítől. Nem ugyan a kutató munka szervezetének meghatározásában, de radikális változást hoz az 1948. október elsején a pártállam által létrehozott Értelmiségi Osztály³

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivumának vezetője.

1 E két utóbbit is két-két alosztályra osztva.

2 KÓNYA Sándor, „Magyar Akadémia állíttassék fel...”: *Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990*, Bp., Akadémiai, 1994, 21.

3 Az 1948. jún. 12-étől 1956. nov. 2-áig működött Magyar Dolgozók Pártja összesen 26 különféle osztályra tagolódott, az Értelmiségi Osztály a 24. számú volt.

az MDP⁴ KB keretén belül, amely elkészítette és a Politikai Bizottságnak benyújtotta a Magyar Tudományos Tanács⁵ – a mai Akadémia szervezeti elődje – tervezetét. A Tanács Tudományos Bizottsága 1948. szeptember 3-ai ülésén egy országos dokumentációs központ megszervezéséről döntött, benne többek között könyvtárügyi, szabványügyi, racionalizálási, munkatudományi, valamint a később megalakult Irodalomtörténeti Dokumentációs Központnak, az Intézet közvetlen szervezeti elődjének a létrehozásáról. A ma a Bölcsészettudományi Kutatóközponthoz tartozó intézetek közül (leszámítva az Irodalomtörténetit) elsőként 1949–1951-ben a Történettudományi, 1957-ben a Filozófiai, 1958-ban a Régészeti, 1967-ben a Néprajzi, 1969-ben a Művészettörténeti, majd 1974-ben a Zenetudományi Intézet jött létre.

A Tudományos Tanács az MDP közvetlen irányítása mellett elsőként ötéves tervet dolgozott ki 1954-es határidővel, melyben 1845 kutatási tervet jelölt meg. Ez már az addig megalakult új intézetek felsorolását is tartalmazta, s felvetette a káderekérdést, valamint a szervezési és a költségvetési feladatokat is. A Tanács pártkollégiuma már 1949. május 9-ei ülésén elhatározta, hogy 1953 decemberéig mindenképpen rendezi az irodalomtörténeti kutatás szervezetét, és létrehozza a kutatóintézetet is, de ennek megvalósítását végül több okból is halasztani javasolták.⁶ Elsősorban Lukács György⁷ szava döntött, aki kétségesnek tartotta, hogy akkor belátható időn belül reális lenne egy világirodalmi igényű intézet létrehozásához megfelelő számú marxista káder kinevelése, s egyidejűleg felvetették az azóta is vissza-visszatérő kérdést: független legyen-e ez a kutatóintézet, vagy pedig az egyetem keretei között működjön majd? Emellett hangsúlyt kapott a szovjet példa követése is, de még nem esik szó a szovjet akadémiai intézethálózat modelljének⁸ átültetéséről, hanem ideológiai feladatokat jelöltek ki: „Lenin,⁹ Zsdanov,¹⁰ Gorkij¹¹ és Fagyeev¹² műveinek segítségével a szellemtörténeti és szűken pozitivisták irányzatok leküzdését”.¹³ 1950-től felgyorsult a szakmai előkészítés, amelynek motivációját egyre inkább meghatározta a pártállami ideológia, a dogmatikus marxizmus, a szocialista realizmus eszménye a szépirodalomban, és az áltudományos célokat is átható voluntarizmus.

1950. október elsején Halász Előd¹⁴ vezetésével együtt előbb öt, majd összesen kilenc munkatárssal¹⁵ megindult az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ, azzal a céllal, hogy „a szovjet, a népi demokratikus és a haladó nyugati folyóirat- és könyvanyag fel-

4 Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottsága.

5 A Magyar Tudományos Tanács, mint a mai Akadémia elődje, 1948 augusztusában az MKP, majd az MDP határozata alapján jött létre.

6 MTA Levéltár, MTT/23/3. Irodalomtörténet.

7 Lukács György (1885–1971), kommunista politikus, filozófus, ekkor az MTA Pártkollégiumának vezetője.

8 A szovjet intézethálózat felépítése francia példán alapult.

9 Vlagyimir Iljics Lenin (1870–1924), kommunista politikus, a Szovjetunió első vezetője.

10 Andrej Alekszandrov Zsdanov (1896–1948), kommunista kultúrpolitikus, párthivatalnok.

11 Maxim Gorkij (1868–1936), orosz író, drámaíró.

12 Alekszandr Alekszandrov Fagyeev (1901–1956), orosz-szovjet író.

13 MTT Társadalomtudományi Szakosztály Pártkollégiuma, 23/1.

14 Halász Előd (1920–1997) germanista filológus, nyelvész, irodalomtörténész.

15 Bódi Lászlóné, Balázs Károlyné, Bor Kálmán, Halász Előd, Lengyel Béla, Marton Mariann, Rejtő István, T. Erdélyi Ilona, Vízay István.

dolgozását és a részben külső munkatársak által” elvégzett munkák ellenőrzését végzi. S már az IDK kigondolói is úgy tervezték, hogy az „az Irodalomtörténeti Kutató Intézet megalakulásakor mint osztály beolvad” majd a kutatóhely szerkezetébe. Ugyanebben az évben készült el az előterjesztés is az irodalomtudomány első öt éves tervéről, amely felsorolja a „haladó irodalmi hagyományok tisztázását, az egyes írók értékelésének pártos revízióját, egy új összefoglaló marxista irodalomtörténet alapjainak lerakását, s a marxista-leninista fiatal kutató káderek felnevelését”.

Az Intézet létrehozásának tervezése a korabeli pártállami szerkezetben ezután egyre magasabb szintre került, de a pártállam bürokráciája miatt még hat évig tologatták a maguk szintjén döntéstől megfosztott testületek és bürokraták. A munkát eredetileg 1951-ben akarták befejezni; az Intézet élére Waldapfel Józsefet¹⁶ szánták, osztályvezetőkként pedig Halász Elődöt és Király Istvánt.¹⁷ Ekkor úgy képzelték, hogy a Nyelvtudományi és Történettudományi Intézettel együtt az új intézmény helye a volt Eötvös Collegium lehetne. Úgy tervezték, hogy az intézmény felállításának vezetésével Lukács Györgyöt bízzák meg, tudományos titkárnak Király Istvánt javasolták, a magyar és a világirodalmi osztály élére pedig Tolnai Gábort¹⁸ és Halász Elődöt. A terveket rögzítő jegyzőkönyv szerint Erdey-Grúz Tibor¹⁹ azt is felveti, hogy az Intézet ne az Eötvös Collegium épületében kapjon helyet, hanem a Petőfi Házat²⁰ csatolják az Akadémiához, és az Intézetet vonják össze a Petőfi Múzeummal. Nagy Péter²¹ – aki ekkor az Oktatási Minisztériumban dolgozott – Rusznyák Istvánnak szóló levelében közölte, hogy kérelmezék a Petőfi Irodalmi Múzeum és az Irodalomtörténeti Intézet számára a József nádor tér 7. számú épületet. Erre az iratra került Vas Zoltán²² kézi feljegyzése: „Néhány hónap múlva megkapják. Addig a használó semmilyen változtatást, építkezést nem végezhet.”

Eközben mellékágon megindult a jogi tisztázás az Eötvös Collegium Nagyboldogasszony úti épülete tárgyában az Oktatási Minisztérium és az MTA között. Darvas József²³ miniszter kifejezetten hangsúlyozta, hogy a minisztérium az épületnek nem tulajdonosa, „éppen ezért a cím [az IDK] által használ épületrészért lakbért” nem kérnek.²⁴ Az Akadémia elnöke pedig 1951. január 24-én azt nyugtázta, hogy a VKM-rendelettel megszüntetett Eötvös Collegium Könyvtárát, berendezési és felszerelési tárgyaival együtt 927.783 Ft becslési értékben átvette.²⁵

16 Waldapfel József (1904–1968), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

17 Király István (1921–1989), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

18 Tolnai Gábor (1910–1990), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

19 Erdey-Grúz Tibor (1902–1976), kémikus, egyetemi tanár. Az MTA főtitkára (1950–1953), majd elnöke (1970–1976).

20 MTA Levéltár, 296/F/1955. X. 25.

21 Nagy Péter (1920–2010), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

22 Vas Zoltán (1903–1983), kommunista politikus. 1945-ben a főváros közéleti kormánybiztosa, májustól novemberig polgármestere volt. 1946–49-ben a Gazdasági Főtanács titkára, 1953-ban, Nagy Imre kormányában a Tervhivatal elnöke.

23 Darvas József (1912–1973), kommunista politikus, író, 1959–1973-ig a Magyar Írók Szövetségének elnöke.

24 MTA Levéltár, 91, 1951. márc. 6.

25 MTA Levéltár, Rusznyák István elnöki levelezése, 1951. jan. 24. Rusznyák István (1889–1974) az MTA elnöke 1949–1970.

Egy 1951. június 21-ei ülésen a tervező és döntő szervek közé egy új intézmény, az MTA Pártkollégiuma²⁶ kerül. Miközben folyt az egész Akadémia ideológiai, szervezeti és személyzeti átalakítása, a fenti ülés jegyzőkönyve²⁷ az irodalomtörténeti szakterületen megismétli, hogy az új intézményt az 1952-ben létesítendő Petőfi Múzeumhoz kell csatolni, s hogy az irodalomtörténeti intézetnek centralizáló szerepet szánunk, így feladatának tekintik „az egész irodalomtörténeti kutatás irányítását, valamint az elvi segítségnyújtást az egyetemek egységes működésében”. Az ideológia hangsúlyozása ekkor már nemcsak elvont frázis, hanem annak konkrét ismertetése, hogyan lehet érvényesíteni az irodalomkutatásban a „szovjet segítség”-et.²⁸

Közben a legmagasabb szinten is megfogalmazódik az Intézet felállításának szükségessége. Révai József²⁹ mondja ezt ki, de egyben helyteleníti, hogy az IDK fejlődjön át kutatóintézeté, mert „annak profilja nem tudományos, hanem dokumentációs jellegű”. Azt is kifogásolja, hogy bár az új intézmény tervét az MTA osztályvezetősége már kidolgozta, de „a pártközpontba, személy szerint Rényi elvtárshoz³⁰ csak ekkor került”. Az 1953. május 5-én kelt irat az intézeti munkatársakat tekintve Nagy Péter, Mezei László,³¹ Tarnai Andor,³² Osváth Béla,³³ Belia György,³⁴ Poszler György,³⁵ Mezei József³⁶ és Rusznyák Péter kinevezését látja reálisnak, a vezetői tisztségre pedig Király Istvánt vagy Sötér Istvánt³⁷ javasolja.³⁸

1953. május 19-én Rusznyák István az MTA elnöke az Intézet ügyében összefoglalja véleményét Rényi Péter számára. Szerinte a kutatók zömét a tanszékek mellé kell beosztani, az IDK-t pedig elég egy-két új munkatárs kinevezésével támogatni. Majd továbbítja Waldapfel József „kaderlistáját”, amely öt helyen különbözik az előbb ismertetettől.³⁹

1952. június 10-én az IDK vezetői tisztségéből fegyelmivel eltávolították Halász Elődöt; utóda először Lengyel Béla,⁴⁰ majd Kardos Tibor⁴¹ lett, aki 1953. október 24-én hosszú levelet írt Rusznyák Istvánnak.⁴² Ebben az Intézet létrehozásának halogatását az

26 A Magyar Tudományos Tanács felügyeleti szerveként 1949 áprilisában megalakult szervezet.

27 MTA Levéltár MTT/23/3. Irodalomtörténet.

28 A Szovjetunió segítése a magyar tudománynak [...] Irodalomtudomány. MNL OL 276/68/74, 157–158.

29 Révai József (1898–1959), kommunista politikus, miniszter, publicista, irodalomtörténész.

30 Rényi Péter (1920–2002), újságíró, 1956–1988-ig a Népszabadság főszerkesztő-helyettese. 1953-ban az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály politikai munkatársa volt.

31 Mezei László (1918–1984), irodalomtörténész.

32 Tarnai Andor (1925–1994), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

33 Osváth Béla (1926–1965), irodalomtörténész, dramaturg.

34 Belia György (1923–1982), irodalomtörténész, műfordító.

35 Poszler György (1931–2015), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

36 Mezei József (1930–1986), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

37 Sötér István (1913–1988), irodalomtörténész, író, 1957-től haláláig az MTA Irodalomtudományi Intézet igazgatója.

38 MNL OL 276/89/341.

39 MTA Levéltár, Rusznyák István elnöki levelezése, 259 B, 1953.

40 Lengyel Béla (1915–1997), irodalomtörténész.

41 Kardos Tibor (1908–1973), irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár.

42 MTA Levéltár, Elnöki Titkárság iratai, 77. doboz, 1953. okt. 23.

I. Osztály múltbeli mulasztásainak súlyos örökségeként minősíti, s utal rá, hogy több szocialista országban már jó néhány éve működik ilyen intézmény. A sürgetés másik okaként konkrétan foglalkozik a tervezett magyar irodalomtörténeti kézikönyvvel, illetve egyetemi tankönyvvel, s már a szerzők egy részét is megnevezi, köztük két új névvel: Komlós Aladár⁴³ és Stoll Béla.⁴⁴

Lakó György,⁴⁵ az MTA I. Osztályának titkára 1953. november 5-ére dolgozta ki a kész javaslatot⁴⁶ a létesítendő intézet felállítására. Ebben sok más részlet mellett figyelemre méltó, hogy kodifikálni akarja a korábbi tervet a Nyelvtudományi és Irodalomtudományi Intézet közös, Eötvös collegiumi elhelyezéséről. Az mindenesetre már ebben a dokumentumban is szerepel, hogy az igazgató-jelölt Sőtér István volt, annak ellenére, hogy ő ekkor még nem volt akadémikus. Szóba jött még Tolnai Gábor, aki ugyan akadémikus volt már, de a TMB-ben⁴⁷ töltött be vezető tisztséget, igazgatóhelyettesi jelöltként pedig Szauder József⁴⁸ szerepelt.

Végül több mint két év volt még szükséges ahhoz, hogy a terv ide-oda tologatása befejeződjön. Az újabb halasztás nyilván összefüggött az 1953. júniusi határozatok hatásával, majd a Rákosi-féle restaurációval. Két éven át a dokumentumok főleg vitákat és felméréseket tartalmaznak. 1954. február 3-án az MDP Politikai Bizottsága ülésén, amely az *Irodalmunk helyzete és feladatai* című témával foglalkozott, Mérai Tibor⁴⁹ (ekkor valószínűleg az Írószövetség párttitkáraként) olyan ideológiai és politikai kérdéseket vetett fel, amelyek közvetve az irodalomtörténeti kutatás légkörét is érintették: „Változtatni kell irodalompolitikánkon [...]. Legyen benne az is, hogy a magyar irodalom legjobb hagyománya magasrendű költészetté tudta fejleszteni a napi agitációt, s nekünk ezt kell követni.”⁵⁰

1954. február 5-én egy látszólag szakmai vita is lezajlik a tervezett kézikönyvek irodalomtörténeti periodizációjáról, amely valójában kodifikálta az irodalmon kívüli szempontokat: kifogásolták, hogy „a burzsoá irodalomtörténet-írás »történelmi katasztrófákat«” választott irányelvül a periodizációban.⁵¹ Ugyancsak politikai voluntarizmus hatotta át az MTA I. Osztály vezetőségének határozatát a legújabb kori magyar irodalom kutatásáról:

Az Akadémia I. Osztálya tisztában van azzal, hogy különös felelősség hárul reá az élő irodalom szempontjából fokozottan jelentős XX. századi magyar irodalom marxista-leninista feldolgozásakor [...]. A legfőbb mulasztás azonban azzal terheli az [I.] Osztály

43 Komlós Aladár (1892–1980), irodalomtörténész, író, költő.

44 Stoll Béla (1928–2011), irodalomtörténész.

45 Lakó György (1908–1996), nyelvész, finnugrista.

46 MTA Levéltár, Elnöki Titkárság iratai, 1953.

47 Az MTA Titkársága szervezeteként működött a Tudományos Minősítő Bizottság.

48 Szauder József (1917–1975), irodalomtörténész, esszéista.

49 Méray Tibor (1924–), újságíró, pártpolitikus.

50 MOL, 276. f., 68/89. ó. e.

51 MTA Levéltár, MTA I. Osztály iratai, az Irodalomtörténeti Főbizottság 1955. nov. 29-ei üléséről szóló feljegyzés szerzője Csaba Tibor.

munkáját, hogy irodalomelméleti és esztétikai problémákkal egyáltalán nem foglalkozott, jöllehet ezzel adhatná a legpozitívabb segítséget kritikánknak.⁵²

Az Intézet létrehozását előkészítő dokumentumok között a legidőutóbb koncepciót és problémákat az Irodalomelméleti Albizottság 1954. március 30-ai ülésének jegyzőkönyve tartalmazza. Az ülésen Kardos László albizottsági elnök vezetésével többek között Gyergyai Albert,⁵³ Halász Előd, Koczás Sándor,⁵⁴ Nyíró Lajos,⁵⁵ Szauder József, Hopp Lajos⁵⁶ és Klaniczay Tibor⁵⁷ vett részt. A vitában kialakult koncepció már az 1953. júniusi határozatot követő időszak szabadabb gondolkodását fejezte ki, hiszen a feladatok közé bekerült az irodalomelméleti problémák feldolgozása, a verstani és poétikai viták fellendítése, a magyar kritika és kritikai rendszerek elemzése, az irodalmi műfajok elméletének és történetének kidolgozása, s az irodalomelméleti kézikönyv elkészítése. Ez utóbbi azonban kreatív koncepciót éppúgy érvényesíthetett volna, mint központosított irányelveket: erre vall, hogy az Albizottság az alapvető szovjet irodalomelméleti munkák lefordítását ugyancsak sürgette. Végül a vita eredményeképp a határozat szerényebb feladatokat jelölt ki, amikor címszószerű enciklopédikus terveket fogalmazott meg.

Az előkészítők azonban már kezdték felismerni, hogy az elvi kérdések vitatása mit sem ér a szükséges szervezeti döntések meghozatala nélkül. Ez pedig – amint már láttuk – a pártállami hierarchiától függött. Ezért Osztrovszki György,⁵⁸ az MTA főtitkára 1954. december 24-én sürgető levelet írt Kónya Albertnek⁵⁹ az MDP AgitProp Osztályára, hivatkozva az egy évvel korábbi, válasz nélkül hagyott előterjesztésére. 1955. január 6-án pedig egy névtelen feljegyzés az MDP Központi Vezetőségének címezve felháborítónak tartja a döntéshozó szervek bürokratikus tehetetlenségét vagy nemtörődömségét: „Az Akadémia Elnöksége – egy éven belül már harmadszor – fordul hozzánk az Irodalomtudományi Intézet felállítása ügyében. Ez a kérés már valóságos botrányköve irodalomtudományunknak. Az Intézet felállításáról kongresszusunk előadásai, akadémiai vezető tényezők évek óta mint folyamatban lévő dologról beszélnek, s ebben irodalomtudásaink tudományágunk sértő lebecsülését látják”.⁶⁰ E felháborodás következményeivel a pártállam döntéshozói bizonyára számoltak, mert a kutatóintézet létrehozásának ügyei valóban felgyorsultak.⁶¹ 1955. április 23-án Klaniczay Tibor, az MTA I. Osztályának szaktitkára feljegyzésben reklamált Molnár Bélánál, az MTA Hivatalvezetőjénél, melyet az továbbított a pártközpontba Hardi Gyulának, s a döntések

52 MTA ITI Archívum, 65. f., 1954.

53 Gyergyai Albert (1893–1981), irodalomtörténész, író, műfordító, egyetemi tanár.

54 Koczás Sándor (1924–2000), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

55 Nyíró Lajos (1921–2014), irodalomtörténész.

56 Hopp Lajos (1927–1996), irodalomtörténész.

57 KLANICZAY Tibor (1923–1992), irodalomtudós, italianista, 1988-tól haláláig az MTA Irodalomtudományi Intézet igazgatója.

58 Osztrovszki György (1914–1988), kommunista iparpolitikus.

59 Kónya Albert (1917–1988), fizikus, 1964-től 1970-ig az MTA főtitkárhelyettese.

60 MNL OL, 276. f., 91/17, 2.

61 MTA Levéltár, Elnökségi Titkárság, 41/2.

hiányát már egyértelműen arra vezeti vissza, hogy a pártközpont hozzájárulását még mindig nem kapták meg. 1955. június 30-án az MDP Központi Vezetősége végre határozatot hoz az MTA Irodalomtörténeti Intézet létesítéséről.

Végül tisztázni kellett az új intézmény javasolt igazgatója körüli problémákat. Ez Klaniczay Tibor 1955. július elsejei feljegyzésében található,⁶² amelyből az is kitér, hogy már jó ideje ő az előkészítő munka fő mozgatója, részese és az okmányok megfogalmazója. Tisztázást az igényelt, hogy az MTA I. Osztálya az Intézet igazgatójává Sötér Istvánt javasolta. Klaniczay sorra veszi a potenciális igazgatójelölteket, s Waldapfel Józsefről és Kardos Tiborról megállapítja, hogy „nem lenne alkalmas egy jó intézeti kollektíva kialakítására és elvileg szilárd vezetésre, Tolnai Gábor és Bóka László⁶³ kinevezése viszont személyi ellentétek miatt egyes vezető irodalomtörténészekben ellenállást váltana ki”. Tolnai Gáborról külön megjegyzi, hogy nagy tudós, de végre jelentős irodalomtörténeti alkotásokkal kellene a nyilvánosság elé lépnie, amire – a tíz év óta betöltött különböző közéleti funkciók miatt – az újabb megbízatás esetén végképp nem lenne lehetősége.

1955 augusztusában Rusznyák István arról tájékoztatta Andics Erzsébetet,⁶⁴ hogy Erdey-Grúz Tibor oktatásügyi miniszter nem járult hozzá Sötér István intézetigazgatói megbízásához, mert őt a Minisztertanács az ELTE rektorának nevezte ki.⁶⁵ Kónya Albert e feljegyzéshez kézírással a következőket fűzte: „Egy lehetséges megoldás a következő: az Irodalomtörténeti Intézet élére most csak igazgatóhelyettes kerüljön (Klaniczay) [...] ez a helyzet maradna mindaddig, míg Sötér az ELTE rektora [...]. Ezzel a megoldással Erdey-Grúz elvtárs is egyetért.”⁶⁶ A pénzügyminiszter pedig felvetette, hogy a létszám- és költségfőnöki elkerülése érdekében célszerű az lenne, ha az Irodalomtörténeti Intézet beolvadna a Nyelvtudományi Intézetbe. (Nincs új a nap alatt!) Egy Andics Erzsébetnek szóló 1955. december 20-án kelt aláírás nélküli feljegyzés megismételte a legutóbbi káderjavaslatot:

1. Az Intézetet Sötér István levelező tag vezetné [...] 2. A Tudományos Tanács titkára és egyben az Intézet igazgatóhelyettese Klaniczay Tibor doktor⁶⁷ [...] az Intézet Tudományos Tanácsának összetétele az elnök, a titkár, az intézet osztályvezetői és a mindenkor iintézeti párttitkár személyén kívül a következő lenne: Horváth János,⁶⁸ Turóczy-Trostler József,⁶⁹ Waldapfel József, Tolnai Gábor, Ortutay Gyula,⁷⁰ Bóka László,⁷¹ Bartha János,⁷²

62 *Feljegyzés az Irodalomtörténeti Intézet tisztségének betöltéséről*, MNL OL, 276. f., 91/17. ő. e., 31.

63 Bóka László (1910–1964), irodalomtörténész, író, költő, egyetemi tanár.

64 ANDICS Erzsébet (1902–1986), kommunista politikus, történész.

65 MNL OL, 276 f., 91/112. ő. e.

66 *Uo.*, 26/91/112.

67 Klaniczay Tibor ekkor még nem volt akadémikus.

68 Horváth János (1878–1961), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

69 Turóczy-Trostler József (1888–1962), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

70 Ortutay Gyula (1910–1978), kommunista politikus, néprajzkutató.

71 Bóka László (1910–1964), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

72 Bartha János (1901–1988), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

Baróti Dezső,⁷³ Eckhardt Sándor,⁷⁴ Király István, Nagy Péter [...]. A Magyar Osztály vezetője: Szauder József kandidátus, a Világirodalmi Osztályé Kardos Tibor levelező tag lenne.

Az MDP Központi Vezetőségének titkársága végül értesítette az MTA elnökét, hogy 1955. július 12-én döntést hozott az MTA Irodalomtudományi Intézetének létrehozásáról. Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya 1955. július 22-én határozati javaslatba foglalja, hogy az új intézmény munkahelye az Eötvös Loránd Diákotthon épületében legyen. Ma már nem világos, hogy vajon az Eötvös Collegiumot keresztelték-e át erre az új névre, tény, hogy az ELTE és az MTA szerződése 1955. augusztus 8-án már az Eötvös collegiumi helyiségek átengedéséről szól. Maga a minisztertanácsi határozat az előterjesztett formában 1955. december 24-én születik meg, s a 2253/1955/XII.24./ számot viseli.⁷⁵

A hosszú előkészületek után megalakult Irodalomtörténeti Intézet az induláskor nem sejtette, hogy az első éve nem csak nyugodt tervezéssel és szervezéssel fog eltelni. Az Intézet 1956-os történetének első dokumentuma – Szabolcsi Bence⁷⁶ 1956. január 5-én kelt levele Sötér Istvánhoz – az Eötvös Könyvtár ügyének rendezéséről szól, amely számolt azzal is, hogy a Diákszálló esetleg elköltözik a volt Eötvös Collegium épületéből. A második levelet 1956. január 11-én Rusznyák István intézte Klaniczay Tiborhoz, amelyben felkérte őt a Tudományos Tanács titkári tisztségének elvállalására és ismertette a testület névsorát, amely Illés Béla,⁷⁷ Képes Géza,⁷⁸ Bartha János, Nagy Péter és Szőke Sándor⁷⁹ könyvtárvezető nevével bővült. Majd 1956. január 13-án Bóka László osztálytitkár arról tájékoztatja Sötér Istvánt, mint a Tudományos Tanács elnökét, hogy az Intézet megalakulásával az MTA Irodalomtörténeti Főbizottsága megszűnt, s ennek funkcióit az Intézet Tudományos Tanácsa veszi át. Az átadott feladatok végzésére az I. Osztály szakelődóját, Hopp Lajost áthelyezik az Irodalomtörténeti Intézetbe.

1956. január 16-án lezajlott az Irodalomtörténeti Intézet Tudományos Tanácsának alakuló ülése, amelyen meghívottként jelen volt Csabai Tibor, az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának munkatársa, és Garamvölgyi József,⁸⁰ az I. Osztály szaktitkára. Említést érdemel, hogy a protokolláris üdvözeteken kívül Klaniczay Tibor ismertette az Intézet szervezeti felépítését, Waldafel József pedig javasolta, hogy a Tanács vitassa meg az SZKP XX. kongresszusának tanulságait, és az Intézetet Petőfiről nevezzék el.

Az első munkabeszámoló, amelyet bizonyára Klaniczay Tibor állított össze, az Intézet megszervezéséről és 1956. első negyedévi működéséről szól: az irodalomtörténeti kutatások második ötéves tervének kidolgozása – külön kiemelve a 19–20. századi ku-

73 Baróti Dezső (1911–1994), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

74 Eckhardt Sándor (1890–1969), irodalomtörténész, nyelvész, egyetemi tanár.

75 MNL OL, 276. f., 39. d. e., 72–75.

76 Szabolcsi Bence (1899–1973), zenetörténész, művészettörténész.

77 Illés Béla (1895–1974), újságíró, író.

78 Képes Géza (1909–1989), költő, műfordító, tanár.

79 Szőke Sándor (1905–1978), 1956 és 1965 között az Eötvös Könyvtár vezetője.

80 Garamvölgyi József (1929–?), irodalomtörténész, kritikus, 1955 és 1962 között az MTA szaktitkára.

tatások részletes intézeti tervét, mint a Petőfi-kutatások helyzetének és feladatainak felmérése, az irodalomtörténeti folyóiratok megvitatása a Tudományos Tanácsban; az I. Osztállyal március 26-án közösen rendezett vita előkészítése *A pártosság kérdése az irodalomban* címmel; a Szövegkiadási Bizottság keretén belül az Ady Endre kritikai kiadás I–II. kötetének megvitatása, a József Attila kritikai kiadás kérdéseinek tisztázása, Tompa Mihály levelezése, Juhász Gyula és Tóth Árpád kritikai kiadása, valamint az Új Nyelvemléktár tervezete. Az Intézet kezdettől fogva foglalkozott az egyes kutatók monográfiatervének s az aktuális tudományos és irodalmi problémáknak a megvitatásával is. A beszámoló ígéri az Irodalomtörténeti Társaság munkájának értékelését, a szovjet irodalomtudománnyal kialakult kapcsolatok áttekintését és *A realizmus kérdése a magyar irodalomban* című kiadvány megjelenését.

Az eredmények között sorolja fel a külkapcsolatok kiépítését, amely magában foglalhatja a kezdetben egyéni kutatók fogadását és hazaiak kiküldetését, majd a jövőben – elsősorban a környező szocialista országok társintézményeivel – közös ösztöndíjas és kutatási megállapodások megtervezését.

Egyidejűleg Klaniczay Tibor körültekintően tárgyalt és levelezett az akadémiai testületek által még mindig napirenden tartott intézeti elhelyezésről. Láthatólag arra törekedett, hogy már csak az Eötvös Könyvtár miatt is mindenképpen az Eötvös Collegium épületében működjön tovább. Sikertelt azt is kivédenie, hogy az Irodalomtörténeti és Nyelvtudományi Intézetet együtt helyezzék el az Országház utca 30–32. szám alatti épületben, vagy hogy összevonják a Petőfi Irodalmi Múzeummal; de az az akadémiai ábránd is szertefoszlott, hogy a Diákszálló kiköltözzön az Eötvös Collegium épületéből, mert az Oktatási Minisztérium véleménye szerint a Ménési úti egész ingatlant csak azonos méretű, új, modern kollégium felépítése után adhatnák át az Akadémiának.⁸¹ Ugyancsak az MTA I. Osztály vezetését tájékoztatta Klaniczay Tibor arról, hogy az Intézet fejlesztési tervén belül a Magyar Osztályt három önálló osztályra fogják tagolni (rég magyar, 19. századi, modern magyar), s önálló osztállyá szervezik a bibliográfiai csoportot is, amelynek élére az igazgatóhelyettes Keresztury Dezsőt⁸² javasolja.

1956 októberében azután egyre nagyobb területet foglalt el az Intézet életében és dokumentumaiban a közeledő forradalom légkörének hatása. Október 4-én Klaniczay Tibor arra kéri az Irodalmi Újságot, hogy az Intézet abban rendszeresen beszámolhasson munkájáról,⁸³ egy november 2-i dokumentum pedig arról tájékoztat, hogy lezajlott az Intézet Forradalmi Bizottságának megválasztása, s ez azonnal fontos határozatokat is hozott:

1. Elítéli azt a karrierista szellemet, amelyet az Intézet Tudományos Tanácsának néhány hangadó tagja képviselt [...].
2. Az Intézet munkatársai kezdettől fogva [...] munkájuk középpontjába az Írószövetségből kiindult forradalmi törekvésekkel összhangban a ma-

81 Erdey-Grúz Tibor, *Feljegyzés az MTA I. Osztály titkárának*, 1956. júl. 20.

82 Keresztury Dezső (1904–1996), irodalomtörténész, egyetemi tanár, 1945-től 1948-ig az Eötvös Collegium igazgatója.

83 MTA ITI Archivum, 19. f., Klaniczay Tibor levelezése, 1956.

gyar nép irodalmi hagyományainak a valósághoz hű feltárását, valamint a világirodalom és irodalomelmélet legújabb eredményeinek kritikai ismertetését állították [...] [3.] Csatlakozva a forradalmi értelmiség határozataához, lelkesen üdvözölték népünk nagyszerű nemzeti forradalmának céljait és eredményeit, elhatározták, hogy eleget tesznek a munka folytatására irányuló felszólításnak [...].⁸⁴

A Forradalmi Bizottság névsora sajnos nem lelhető fel a dokumentumok között.

Hasonlóan fontos, de a már ismertetett tudományos célokat és a korszak eszméit összefoglaló dokumentum a Nyelvtudományi, Történettudományi és Irodalomtörténeti Intézet forradalmi bizottságainak, vezetőségének és egész tagságának kiáltványa az Akadémia Nemzeti Bizottságához. E dokumentum újdonságait és felszabadult gondolkodását egzaktabb módon fogalmazza meg Klaniczay Tibor összefoglaló tervezete az intézeti feladatokról, amely ugyancsak 1956 novemberében született. Ez leszögezi a máig érvényes kiindulópontot arról, hogy az Intézetet olyan nagyarányú tudományos feladatok hívták elő, amelyek megkívánják a kollektíva szervezettségét és intézményszerű működését. Elutasítja azt a monopol szerepet, amellyel a korábbi korszak és az előkészítő dokumentumok felruházták. Alapjában egészségtelen, és egy demokratikusabb tudományos élet organizmusában tarthatatlan, hogy – amint az Akadémia minden tudomány tekintetében – az Intézet hozzon döntéseket az irodalomtudomány kérdéseiben:

A jövőben az intézetre csak az intézet ügyei és tudományos feladatai tartozzanak, de azok száz százalékosan [...]. Ez azt jelenti például, hogy az intézet maga adja ki kiadványait (továbbra is az Akadémiai Kiadó üzleti részvételével) [...] Módosulnia kell az intézet viszonyának az Akadémiához és a Társasághoz is [...] A Tudományos Tanács megszűnése után szükség van az intézetben az igazgató mellett egy vezető testületre, amely [...] lényegében ahhoz lenne hasonló, amit ma az intézet vezetősége és a Forradalmi Bizottság együttesen jelent, vagyis az igazgatón, helyettesén és az osztályvezetőkön kívül tagja lenne a szakszervezet elnöke és az intézet tagjai részéről szabadon választott három kutató [...].

A forradalmi intézkedések következtében Ignotus Pált⁸⁵ és Heltai Györgyöt⁸⁶ az Intézetbe helyezték, akik azonban 1956. november 4. után külföldre távoztak. 1956 decemberében a személyeskedő viták újraéledtek, az MTA Elnökségének december elsejei ülésén Bóka László osztálytitkár bejelentette, hogy Sötér István lemondott az Intézet Tudományos Tanácsa elnöki tisztségéről, s Eckhardt Sándor professzort bízta meg az intézmény vezetésével.

A forradalom napjaiban a Magyar Tudományos Akadémián is megalakult az úgynevezett Nemzeti Bizottság, amely leváltotta az akadémia elnökét, Rusznyák Istvánt,

⁸⁴ *Uo.*

⁸⁵ Ignotus Pál (1901–1978), 1956 januárjától 1956 novemberéig az MTA ITI munkatársa.

⁸⁶ Heltai György (1914–1994), 1956 januárjától 1956 novemberéig az MTA ITI munkatársa.

és főtítkárá, Erdey-Grúz Tibort. „Az ügyvezetéssel megbízott Ligeti elvtárs és Bognár Géza⁸⁷ elvtárs nem kívánják tovább vinni az ügyeket [...]. A PM abból a megfontolásból indult ki [...], hogy az Akadémia kutató intézetei a Művelődési Minisztérium felügyelete alá kerülnek, ezek irányítására tehát hivatali apparátust nem kell fenntartani.”⁸⁸

A szocialista rendszer kezdeti restaurációjának jeleként az Intézet történetének 1956-os rövid szakaszát egy intézeti párttitkári beszámoló zárta le,⁸⁹ amelynek címetzte a XI. kerületi Értelmiségi Bizottság.⁹⁰ A jelentés láthatólag arra törekszik, hogy a régi-új mértékek szerint az Intézetről minél megnyugtatóbb képet adjon. Megállapítja, hogy „az ellenforradalmi események [...] nálunk viszonylag kevesebb zavart, egyes felsőoktatási és tudományos intézményekhez képest kevesebb kárt okoztak. A pártszervezet október 23-a után nálunk is felbomlott [...]. A felbomlás nem jelentett azonban mást, mint megzavarodottságot és elkeseredettséget. A munka november 10-e körül indult meg, ettől kezdve az osztályok rendszeresen megtartották a heti szakmai értekezletüket.” Október 23. és november 4. között az Intézet egyetlen összejövetelt tartott.

A gyűlés elhatárolta magát az intézet tudományos tanácsától, valamint a négy egyetemi irodalomtörténész professzortól. [...] Szó volt arról, hogy Szabolcsi Miklós,⁹¹ aki elkerült a Csillag szerkesztőségéből, szeretne az intézethez jönni. A november 2-i értekezleten a tagság megszavazta azt a javaslatot, hogy Szabolcsi elvtársat ne vegyük fel az intézet tagjai közé (Szabolcsi Miklóst december 1-én az intézetbe helyezték). [...] A pártszervezet későn alakult meg, 1957. áprilisában. A megalakulás előtt az intézetben két párttag volt, a megalakuló értekezletre még nyolcan jöttek el [...].

A jelentés megemlíti még, hogy a szimpatizánsok nem akarnak belépni a pártba. „A volt MDP-tagok közül kettőt szólítottak fel belépésre; Komlós Aladár⁹² távolmaradását korábbi sérelmei miatt indokoltnak tartják, Czine Mihályt⁹³ pedig úgy ítélik meg, hogy rá nagy szükség lenne [...]. Remélik, hogy előbb-utóbb kérni fogja a felvételét.”⁹⁴

Bár az MTA Irodalomtörténeti Intézete 1957 januárjában újrakezdte a működését, a struktúra kialakítása, az üres kutatói státuszok betöltése és bővítése, valamint a hosszabb-rövidebb tervek elkészítése mellett még legalább egy fél évig kénytelen volt azokkal az ügyekkel foglalkozni, amelyek a forradalom leverésével nem zárultak le. Közben 1957 januárjában az Intézet vezetőinek és munkatársainak tudta nélkül éjsza-

87 Bognár Géza (1909–1987), 1955 októberétől 1960 áprilisáig akadémiai titkár, főtítkár, majd 1973–1976-ig alelnök.

88 MNL OL, XIX-A-2-dd, A Minisztertanács Kulturális Osztálya TÜK-iratai, Riegler György, *Tájékoztató feljegyzés az MTA Problémáiról*, 1034/K-1957, 1957. jan. 9.

89 Névtelen, MTA ITI Archívum, 1956.

90 Létrejöttének ideje valószínűleg 1957, de pontos dátuma nem rekonstruálható.

91 Szabolcsi Miklós (1921–2000), irodalomtörténész, egyetemi tanár, 1957-től 1980-ig az MTA ITI ügyvezető igazgatója.

92 Komlós Aladár (1892–1980), irodalomtörténész, költő, műfordító, 1956-tól 1964-ig az MTA ITI munkatársa.

93 Czine Mihály (1929–1999), irodalomtörténész, egyetemi tanár, 1956-tól 1964-ig az MTA ITI munkatársa.

94 Ez nem történt meg.

kai házkutatást tartott a rendőrség, amely ellen Klaniczay Tibor 1957. február elsején az MTA főtítkárának címzett feljegyzésében felháborodottan tiltakozott.⁹⁵

1957. július 21-én Bóka László osztálytitkár megköszönte „Eckhardt Sándor áldozatkész intézetvezetői munkáját”. Egyidejűleg tisztázni javasolta a „tudományos kutatók munkarendjét és ellenőrzésüket munkanapló vezetésével”.⁹⁶ Sötér István már kinevezett igazgatóként 1957. július 15-én kelt levelében sikerrel védi ki a kutatók bürokratikuss fegyelmzését:

A kötetlen munkaidő az olyan típusú intézeteknél, mint az Irodalomtörténeti Intézet, elengedhetetlen feltétele a munka eredményességének. [...] A kutatók munkájának ellenőrzését az intézet eddig is komolyan és szigorúan vette. A határozatnak azt a törekvését, hogy az ellenőrzésnek írásban rögzített formája is legyen, helyesnek tartjuk, amennyiben nem jár felesleges bürokratikus megkötésekkel.⁹⁷

1956. december 5-ei, Tőkés Ottó⁹⁸ Elnökségi Titkárság vezetőjének szóló feljegyzésében Garamvölgyi József, az MTA I. Osztálya szaktitkára számolt be az intézetek – köztük az Irodalomtörténeti – október utáni helyzetéről:

Az [Irodalomtörténeti] intézet létszámából két fő hiányzik: Ignotus Pál és Heltai György külföldre távoztak. A munka megindult. [...] Az Intézetet anyagi kár nem érte [...]. A központi fűtés nem működik. Egy-két helyen, ahol cserépkályha van – még néhány napig tudnak fűteni a meglévő szénkészletből, aztán nem. [...] Az Intézet október 1-i hatállyal kapott nyolc időszaki főfoglalkozású állást december 31-ig. [...] Kérésük az, hogy [...] a nyolc állással az 1957-es évre véglegesen emeljék fel az Intézet létszámát.

Az Intézet szerkezeti felépítése az idők során több-kevesebb változáson ment át. 1956-tól 1957-ig működött a Világirodalmi Osztály, a Klasszikus Magyar Osztály 1956-tól 1958-ig; Régi Magyar Osztály 1956-tól 1962-ig, Bibliográfiai Csoport, majd Osztály 1958-tól 1999-ig, létezett Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztály 1965 és 1974 között, majd a végleges szerkezetben helyet kapott a

Mai Magyar, később XX. Századi Osztály (1958-tól)
Irodalomelméleti Osztály (1959-től)
XIX. Századi Osztály (1965-től)
Reneszánsz Osztály (1969-től)
XVIII. Századi Csoport, majd Osztály (1970-től)

95 MTA ITI Archívum, Klaniczay Tibor levelezése, 1957.

96 MNL OL, 276. f., 91/17.

97 MTA ITI Archívum, Sötér István levelezése, 1957.

98 MNL OL, 267 f., MTA I. Osztály iratai, 11024/1956 ikt. sz. Tőkés Ottó (1922–1974) agrártörténész, a Györfy Kollégium és a NÉKOSZ egyik alapítója.

Az 1957 januárjától kezdődő évtized legfontosabb feladata az egyéni munkák mellett az irodalomtörténeti kézikönyv létrehozása volt. Megírása nemcsak megalapításának egyik célja volt, hanem az Irodalomtudományi Intézet történetének tíz évig tartó leghosszabb és legfontosabb vállalkozása is. A munkákat kezdettől fogva egy-szerre nehezítették a korszak rossz gazdasági feltételei, valamint a kommunista párt kulturális és propaganda osztályainak állandó politikai felügyelete és beleszólása. Az alkotók végül az évekig tartó tervezés és számtalan szakmai vita során kialakult koncepcióval, szerkezetének kialakításával egy addig újszerű műfajt hoztak létre, mely az enciklopédia és az adattár összeházasításával megteremtette a magyar irodalomtörténet egyfajta krónikáját is. Olyan krónikát, melyet megjelenése után sajátos módon tovább írt mind az öt körülvevő társadalmi, politikai, mind pedig a szakmai közeg. S azt, hogy az elkészült mű végül e közeg hű lenyomatát, karikatúráját vagy értékeit őrzi elsősorban, csak a távolabbi utókor döntheti el hitelesen. Megírásának körülményeiről és évekig tartó munkálatairól az Intézet Archívumában fennmaradt, kiadatlan dokumentumok mindenesetre ezt a döntést segíthetik elő a maguk eszközeivel. A kézikönyv-sorozatról a részt vevő tanú, Bodnár György⁹⁹ volt igazgatónk 2007-ben egy interjúban így emlékezett:

A szintézis szolgálta volna hogy ez legyen a magyar népi demokrácia hivatalos irodalomtörténete, tehát az Elméleti osztálynak kellett volna a hivatalos elméletet megfogalmaznia, és a Kritikának mint folyóiratnak pedig a hivatalos kritikát kellett volna megvalósítania. [...] A mai napig is a legjobb [...] az első két kötet, a Klaniczay-féle régi magyar kötet, [...] a harmadik [...] abba Pándi Pál¹⁰⁰ nagyon beavatózott, a negyedik, amit Sötér maga szerkesztett... az egy kicsivel jobb. Természetes, a legnehezebb helyzetbe az ötödik-hatodik kötet került [...]. Ennek a feldolgozása ideológiai kérdéseket vetett föl...tudjuk nagyon jól, hogy ha mindezek a politikai problémák nincsenek, akkor is még ott állt volna a munkaközösség előtt a 20. századi anyag rendszerezésének a nehézsége. Amivel majd most kell szembenéznie azoknak a munkatársaknak, akik már szabadon, politikai kényszerektől szabadon kell végiggondolják a rendszerezést.¹⁰¹

Már a „Spenót”¹⁰² félresikerült, 20. századi kortárs irodalmat feldolgozó hatodik kötetének munkálatai közben felmerült a 20. századi irodalmat önállóan áttekintő kötet elkészítésének igénye. Ezt 1965. július 7-ei vitára hívó körlevelében maga Szabolcsi Miklós közölte az Intézet munkatársaival. „És azonnal hoztak egy határozatot, hogy nekünk kell egy negyvenöt utáni irodalomtörténetet is írni. Akkor úgy volt az elképzelés, hogy ez lesz majd a hetedik kötet. [...] Azonnal folytatnunk kellett a negyvenöt utáni irodalomtörténet írását, szerkesztését, újra íratását, lektoráltatását.”¹⁰³

99 Bodnár György (1927–2008), irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA ITI MMIFO osztályvezetője, főosztályvezetője, 1983–1992-ig igazgatóhelyettese, 1992–1997-ig igazgatója.

100 Pándi Pál (192–1987), irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár, szerkesztő.

101 Párbeszéd egy párbeszédről, Interjú Bodnár Györggyel, 2007. július.

102 *A magyar irodalom története a kezdetektől 1945-ig* című kézikönyv beceneve.

103 Bodnár György visszaemlékező interjúja 1997-ben.

Közben a pártközpont illetékes osztályai újabb és újabb – részben propaganda célú – kollektív feladatokat írtak elő az Intézet számára, amelyek nem kis részben a kézikönyv munkáit is hátráltatták. Ilyen volt a két felmérés a határon túli magyarság kulturális helyzetéről, a hazai művelődés állapotáról szóló dokumentumsorozat, a sajtótörténeti sorozat, az úgynevezett „Révai kritikai kiadás”,¹⁰⁴ a kritikátörténeti könyvsorozat és *A magyar irodalom a világirodalom folyamatában* című nagy ívű összefoglaló. Az időt, pénzt és rengeteg munkát felemésztő feladatok csak részletekben vagy egyáltalán nem láttak napvilágot – részben politikai okokból, részben pedig az egyre szűkülő anyagi háttér miatt.

Mindeközben – többek között a hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyv miatt – a rosszindulatú és igazságtalan kritikákon kívül folyamatosak voltak az Intézet elleni kevésbé vagy egyáltalán nem rejtett támadások. 1961 őszén az MSZMP AgitProp Bizottsága közölte, hogy megvizsgálta az Intézet munkáját, amely a továbbiakban köteles a vizsgálat útmutatásai szerint tevékenykedni.¹⁰⁵ Az I. Osztály 1964. június 22-ei ülésén határoztak arról, hogy – Klaniczay igazgatóhelyettes ellenkezése ellenére az Intézeti Tanácsba (továbbra is) delegáljanak külső tagokat,¹⁰⁶ Darvas Józsefet, Wéber Antalt¹⁰⁷ és Simó Jenőt.¹⁰⁸ Az év októberében azt kifogásolták, hogy az Intézetben nincs ideológiai képzés. A támadások azonban „magasabb szinten” is folytatódtak.

Aczél György iratai között maradt fenn Király István tollából az a dokumentum, amely a *Vélemény az MTA Irodalomtudományi Intézet 1966–1970-re tervezett munkáiról*¹⁰⁹ címet viseli. Ebben a szerző monopóliumhelyeztetel vádolja az Intézetet, mondván:

az Intézet [...] egyfajta vitatható álláspont propagátorának tekinti magát. [...] Egy csoport uralmának a lehetősége veszélyesen megvan az irodalomtörténet-tudomány terén. Mivel: a. Az Intézet kezében van az irodalomtudományi költségvetés majdnem teljes egésze b. Az Intézet kezében van minden irodalomtudományi folyóirat [...]. A lényeg az: az Intézet kezében van minden hatalom [...]. Az Akadémián is az Intézet kezében van lényegében minden hatalmi hely [...] egy ideig az ún. Irodalomtudományi Bizottság elnöke én voltam ugyan, de kénytelen voltam lemondani róla, annyira nem vette komolyan senki [...]. Jelenlegi elnöke viszont Klaniczay. [...] Az irodalomelméleti munkát [...] személyi okok miatt is komolyan meg kell vizsgálni. Azok szerepelnek itt felelősökként, akiknek írásaival a legtöbb probléma s vita volt (Miklós Pál,¹¹⁰ Nyíró¹¹¹). Ilyen személyi garanciák mellett mi szavatolja ennek a munkának tartalmi helyességét? [...] Őszinte barátsággal Király István.

104 A témával az MSZMP kezdeményezésére foglalkozott az Intézet. Csak az első kötet jelent meg: RÉVAI József, *Ifjúkori írások 1917–1919*, s. a. r. AGÁRDI Péter, F. MAJLÁT Auguszt, Bp., Akadémiai, 1981.

105 MTA Elnökségi iratok, 1961, 196. doboz, 3. dosszié.

106 MTA Levéltár, Elnöki titkárság iratai.

107 Wéber Antal (1929–2012), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

108 Simó Jenő (1925–1994), irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár.

109 Aczél György miniszterhelyettesi iratai, XIX-3-4-aaa, 154–157.

110 Miklós Pál (1927–2002), művészettörténész, sinológus, műfordító, 1958–1974-ig az MTA ITI munkatársa.

111 Nyíró Lajos.

Nem maradtak el az Intézet egyetemmel való összevonásának vagy székhelyválttatásának ötletei sem. 1968-ban az Akadémia Beruházási Osztálya az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium előterjesztése alapján elküldte az Akadémia Gazdasági Bizottságához azt a tervet, amely a *Budavári Palota helyreállítása és felhasználása* címet viseli.¹¹² Érdemes néhány gondolatot idézni ebből: „Az MTA Irodalomtudományi Intézetének az F épületben történő elhelyezését megfelelőnek tartjuk, ha 1000m² hasznos irodalom alapterületen felül mintegy 600m² könyvtári raktárterület is biztosítható részére az épületben. [...] Nem értünk egyet a Színházstudományi Intézetnek az I. kerület Táncsics Mihály utca 7. szám alatti [...] elhelyezésével.” A volt Sándor-palotában kormány-vendégházakat létesítettek volna, a Külügyminisztériumot a Várnegyedben, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumot és a Párttörténeti Intézetet az A épületben tervezték elhelyezni. Ez utóbbi helyén a Legfelsőbb Bíróság és a Fővárosi Bíróság kapott volna elhelyezést.

Az 1970-es évek közepétől az Akadémia – mint minden akadémiai intézetnél – rendszeressé tette a hosszabb munkabeszámolók és tervezetek készítését. A kezdetben hároméves „középtávú”, majd ötéves kutatási terveket az Akadémia megfelelő testületei elé kellett terjeszteni, s amelyeket a különböző testületek értékelték és hagytak jóvá. Az 1976-ban elbírált intézeti beszámoló például tizenhat kutatási program keretében közel másfél száz részfeladat helyzetéről ad számot, ötven könyvet és csaknem ötszáz tudományos publikációt tartalmazott. Ezekben az években több tárcaszintű feladatot is az Intézetre bízta: *Az irodalom új jelenségeinek vizsgálata* és az *Értékek és eszmények változása a felszabadulás utáni magyar irodalomban* címmel, az Agitációs és Propaganda Bizottság pedig a már említett két tizenöt éves periódust magába foglaló hatalmas felmérést rendelte meg. *A magyar szocialista irodalom kutatása* szintén nagyszabású téma keretében kellett megírni a *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* című könyvsorozatot (pl. *Az 1945 utáni magyar marxista esztétika történetének áttekintése* és *Az amerikai magyar szocialista sajtó irodalmi dokumentumai 1895 és 1945 között*). Megkezdődtek *A magyar irodalomtudomány és kritika története* című program kutatásai, sorra készültek a *Reneszánsz és barokk kutatások* vállalkozásai, a 18–19. századi kutatási programjai – köztük a Petőfi kritikai kiadás, a Mikes és Bessenyei kritikai kiadások –, *A modern magyar irodalom kialakulása* című téma kutatásai, valamint a *Kortársaink* és a bibliográfiai sorozat kötetei – hogy csak a legfontosabbakat említsem.

Ebben az időszakban Klaniczay Tibor hosszú és eredményes munkájának köszönhetően már nagyrészt kiépültek a nemzetközi – elsősorban intézményközi kutatásokra épülő – kapcsolatok.¹¹³ Sorra megszülettek a külföldi és a magyar akadémiai közötti többéves kutatási egyezmények is. Sőtér István kezdeményezésére sor került a Magyarországon nagy múltú, de időközben lehanyaglott összehasonlító irodalomtörténeti kutatások újraindítására. 1961-től a magyar kutatók rendszeresen részt vet-

112 Akadémiai Levéltár, Elnökségi iratok, ügyiratszám: 8363/1968.

113 Ezekről bővebben lásd Tóth Zsombor, *A Klaniczay-hagyomány határon innen és túl (1958–1992): Egy elfogult olvasat (vázlat)*, jelen lapszámban.

tek az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szervezetének, az AILC-nek¹¹⁴ a munkájában, s az Intézet közvetítő szerepet vállalt az AILC és a kelet-európai országok irodalomtudósai közötti kapcsolat megteremtésében is. Ennek egyik fontos eleme volt, hogy az irodalomtudomány nemzetközi szervezetében Sötér István és később Vajda György Mihály is jelentős szerepet kapott, s így 1962-ben Budapesten rendezhette meg az első kelet-európai összehasonlító irodalomtörténeti konferenciát.

Az Akadémia többi humán intézeteihez hasonlóan – így megalakulásától kezdve az Irodalomtörténeti Intézet is – havonta több kisebb osztálytanácskozást, évente pedig két-három nagyobb szakmai vitát rendezett (ez utóbbiakat az Akadémiával és külső intézményekkel közösen), melyek egészen az 1980-as évek végéig folytatódtak. Ilyen volt mindjárt az első évben egy, az Irodalmi Figyelő és a Filológiai Közöny 1955-ös évfolyamáról, majd *A XX. kongresszus és az irodalomtörténet-írás összefüggései* címmel és a készülő irodalomtörténeti kézikönyv periodizációs terveiről. Nagy visszhangot váltottak ki az 1958-ban megrendezett népi írókkal, 1959-ben a pozitívizmussal, 1960-ban a nacionalizmussal az irodalomban, később Petőfivel, a pártossággal, az izmusokkal és a tervezett *A magyar irodalom a világirodalom folyamatában* című tervtémával foglalkozó konferenciáink. Nagy és elhúzódo vitákat váltott ki az 1960. márciusában megrendezett „falanszter-vita”, Madách művéről. A hozzávetőleges statisztika azt mutatja, hogy közben 1956 és 1980 között az Intézet termése 568 kötet, 52 kollektív munka, 160 egyéni munka, nagy fejezet 177 (ebből 22 kötet), 6 szakfordítás, 3 bibliográfia, 139 külső megbízatás, 11 külföldi megbízatás és más intézet számára készült munka: 20.¹¹⁵

Közben az 1970-es évek második felétől a nemzetközi gazdasági helyzet fokozatos hanyatlása a szocialista országokban, így nálunk sem maradt következmények nélkül. A Magyar Tudományos Akadémia anyagi helyzete is évről évre rosszabbodott, megkezdődtek a költségvetési elvonások, a nyolcvanas évek közepére a tudományos kutatók fizetése pedig vetekedett az akadémiai székház takarítónőivel. Klaniczay Tibor egyik intézeti plenárisra készített jegyzete szerint „Csak a tájékoztatlanság vagy a rosszindulat mondhatja, hogy nem éri meg a pénzét [az Intézet], melyet az állam rá (az intézetre) költ: egy NB II-es futballcsapat költségvetését. Pedig több és nagyobb gólok!”¹¹⁶ Ekkoriban indult meg a kezdetben csak óraadóként mellékállásban dolgozó, később teljes állást vállaló tehetséges kutatóink egyetemekre való távozása (az 1980-as évek közepéig 18). Ahogyan Klaniczay fogalmazott: „Eláramlás az intézetből – bár minden esetben fontos egyetemi, közéleti pozíciókba, melynek ha egyik szemünkkel sírunk kitűnő kollégánk távozása miatt, a másikkal örülünk hogy fontos posztokra a legmegfelelőbb személyek kerültek.”¹¹⁷

1981 és 1990 között jelent meg a kisebb-nagyobb vihart kavart, már 1964-ben beharangozott „újspenót”, *A magyar irodalom története 1945–1975-ig* című, az intézet XX. Századi Osztálya munkatársainak nagy részét évekig lefoglaló kollektív mű. A „hetedik kötet hat kötetben” műhelyvitáinak jegyzőkönyvei tanúsítják azt a szakmai és

114 Association Internationale de Littérature Comparée.

115 Klaniczay Tibor munkabeszámolója, elhangzott az 1989-es intézeti plenáris ülésen.

116 Uo.

117 Klaniczay Tibor munkabeszámolója, elhangzott az 1992-es intézeti plenáris ülésen.

politikai küzdelmet, amelyet a pártközpontba kéthetente berendelt szerkesztőknek és alkotóknak el kellett viselniük. Az évtized végére az anyagi és bürokratikus nehézségek ellenére az Intézet teljesítménye mégis impozáns képet mutatott.

A gazdasági helyzet folytatódó romlásának hatására az állam az Akadémiát és intézeteit közép- és hosszú távú felmérések elkészítésére kötelezte. Ezekből azután változatos koncepciókat alakítottak ki, majd a koncepcionális elképzeléseket sorozatos felülvizsgálatok követték. Ezeknek persze legtöbbször elsősorban külső indítékai voltak: intézetek megszüntetése, illetve egyetemekkel való végleges összevonása. Az ellenőrzésekkel szerencsére olyan szakembereket bíztak meg, akik a kutatás valódi belső problémáit és eredményeit mérlegelték, s elismerve az intézeti munkák szükségességét, valamint értékeit, elhárították a prekoncepcionált következtetések érvényesülését.

A rendszerváltozás után voltaképpen az egységesítő átszervezési koncepciók éledtek újjá, olykor más indítékkal. Különösen az 1994-es akadémiai törvénytervezet körüli vitákban az Akadémiával együtt az intézethálózat is gyakran minősült szovjet találmánynak vagy a bolsevik szellem pártállami telephelyének. A tényismeretet nem igénylő politikai indulat persze eleve lehetetlenné tette az ellenérvekkel élő párbeszédet, de kilátástalan volt a vita azokkal a hajthatatlan véleményekkel szemben is, amelyek az Intézet történelmi folyamatban testet öltő értékeit vélt abszolútumokkal állították szembe. E történeti folyamatban testet öltött intézeti eredmények pedig nemcsak egy lefokozott rendszer mértéke szerinti értékek, hanem a politikai és poétikai küzdelmek integrálódott válaszai a kor kihívásaira. De vajon e meggyőződés nem vezet-e az Intézet valamiféle önfelmentéséhez? Erre is műhelyünk története adhat választ, amelyben a tudománypolitikai dokumentumok ugyanúgy helyet kapnak, mint a művek értékelései és a munkatársak személyes intézetképei. Mert az Intézet, amelyet a pluralista és párbeszédes gondolat műhelyeként örzünk, egykor kétségtelenül az államszocialista rendszer intézménye volt, de viszonylagos politikai szabadsága szükségképpen e monolit rendszer belső változásaitól függött.

Amikor az Intézet a diákszállóvá alakult Eötvös Collegium épületében kapott elhelyezést, a Collegium kiváló könyvtára pedig az Intézet könyvtára lett, a könyvtárral együtt az Intézet az Eötvös Collegium nemes tradícióit is magáénak tekintette, annál is inkább, mert az első négy igazgatója, valamint első 198 munkatársának jelentős része a Collegium egykori neveltjeiből került ki.¹¹⁸ Az elmúlt hatvan évben Intézet és Collegium kölcsönösen segítette egymást, az Intézet által gondozott, és az eredeti állomány többszörösére fejlesztett könyvtárat pedig az Intézet kutatói és a kollégisták közösen használják.

Jellegénél fogva az Intézet szervezeten nem folytat oktatómunkát, eltekintve a posztgraduális képzés keretében disszertációikon itt dolgozó ösztöndíjasok munkájának irányításától. Számos munkatársa azonban rendszeresen vállal másodállásokat, szemináriumokat, óraadást és vizsgáztatást különböző egyetemeken és főiskolákon. Az 1990-es évek végére például kutatóinknak csaknem fele vett részt a felsőoktatásban.

118 A valaha teljes státuszban foglalkoztatott 198 munkatárs közül harmincan voltak tagjai az Eötvös Collegiumnak.

Mindemellett az Intézet évtizedek óta Bodnár György kifejezésével élve „professzor-képzőnek” is tekinthető, hiszen az ELTE Bölcsészkar magyar tanszékeinek egyetemi tanárai és más felsőoktatási intézmények vezető oktatói tekintélyes számban az Intézet munkatársai közül kerültek ki.

Végül jól mutatja az évek során folyamatosan romló anyagi helyzetet, hogy az 1990-es évek közepére a teljes intézeti létszám gépkocsivezetővel és igazgatókkal együtt 74 fő volt, költségvetése pedig 40 millió Ft körül alakult. Akkor egy NB II-es focicsapat körülbelül 80 millió forintból gazdálkodhatott. Ez utóbbinál ma ugyanez másfél milliárd. Nem tudom, hogy a mai intézeti büdzsé mekkora összeget tesz ki, de gyanítom, hogy nem több a fenti összegnél. Ennek ellenére Klaniczay Tibor értékítélete ma is megállja a helyét: „A publikációk szépen alakulnak, rendszeresen cserélődnek a vitrinben [...] az összkép nem rossz, az intézet megéri a pénzét.”¹¹⁹

119 Klaniczay Tibor beszéde az 1992. évi plenáris ülésen, MTA Irodalomtudományi Intézet Archívuma, Klaniczay Tibor iratai.